

Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 20, No. 11, Winter 2020-2021, 405-423
Doi: 10.30465/crts.2021.6017

Critical Analysis of Human Rights Challenges with Freedom of Information in E-government

Jaza Valadbeygi*

Vali Rostami**, Manouchehr Tavassoli Naeini***

Abstract

Given the effective role of cyberspace and the use of new electronic achievements in today's life and facilitating the provision of government services and optimization of public resources, e-government services in the form of freedom of information can lead to democracy and institutionalization of democratic mechanisms. It can also provide the needs of the people, leading to the freedom of information in the context of e-government. It can also lead to the growth and development of society as well as the participation of citizens in the decision-making process and the protection of citizens' rights and freedoms, as well as to the institutionalization of democratic mechanisms. On the other hand, it can have challenges such as conflict with the principle of privacy. There is a conflict with the principle of human and national security and a conflict with the principle of the right to be forgotten in the face of human rights norms. In this regard, the authors of this article, through the analytical-descriptive method, achieved the important point that freedom of information is an absolute and unlimited right and should not be opposed to human rights norms like other human rights.

Keywords: Freedom of Information, E-Government, Human Rights Norms, Electronic Technologies.

---

* PhD Student in Public Law, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran, jaza1359@gmail.com

** Associate Professor of Public Law, Faculty Member, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author), Vrostami@ut.ac.ir

*** Associate Professor of Private Law, Faculty Member, University of Isfahan, Isfahan, Iran, Tavassoli@ase.ac.ir

Date received: 2020-07-25, Date of acceptance: 2020-12-21

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

تحلیل انتقادی چالش‌های حقوق بشری با آزادی اطلاعات در دولت‌های الکترونیک

جزا ولدببگی*

ولی رستمی**، منوچهر توسلی نائینی***

چکیده

باتوجه به نقش مؤثر فضای مجازی و استفاده از دستاوردهای نوین الکترونیکی در زندگی امروزه و تسهیل ارائه خدمات دولتی و بهینه‌سازی منابع عمومی خدمات دولت الکترونیکی در قالب آزادی اطلاعاتی می‌تواند موجب تحقق دموکراسی و نهادینه‌سازی سازکارهای دموکراتیک شود و زمینه اندیشه زمام‌داری مطلوب مردمی را نیز فراهم کند. از این رو، آزادی اطلاعات در بستر دولت الکترونیک می‌تواند به رشد و بالندگی جامعه و نیز مشارکت شهروندان در فرایند تصمیم‌گیری و حفظ حقوق و آزادی‌های شهروندان بینجامد. هم‌چنین، می‌تواند به نهادینه‌سازی سازکارهای دموکراتیک منجر شود. از طرفی، چالش‌هایی از قبیل تعارض با اصل حریم خصوصی، تعارض با اصل امنیت انسانی و ملی و تعارض با اصل حق بر فراموش شدن در قبال هنجارهای حقوق بشری پیش‌روی آن وجود دارد. در همین راستا نگارندگان در این مقاله با روش تحلیلی — توصیفی به این مهم دست یافتند که آزادی اطلاعات یک حق مطلق و بدون حد و مرز است و نباید مانند دیگر حقوق بشری در تقابل با هنجارهای حقوق بشری قرار بگیرد.

کلیدواژه‌ها: آزادی اطلاعات، دولت الکترونیک، هنجارهای حقوق بشری، فناوری‌های الکترونیکی.

* دانشجوی دکتری حقوق عمومی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، jaza1359@gmail.com

** دانشیار حقوق عمومی، عضو هیئت علمی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

Vrostami@ut.ac.ir

*** دانشیار حقوق خصوصی، عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، Tavassoli@ase.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۰۱

۱. مقدمه

امروزه آزادی دسترسی به اطلاعات، که از آن با عنوان «آزادی اطلاعات» یا «جریان آزاد اطلاعات» نام برده می‌شود، یکی از مهم‌ترین اصول حقوق بشر است. از این نظر کشورهایایی که به لحاظ ساختار حکومتی نمی‌توانند دسترسی آزاد آحاد جامعه را به اطلاعات تضمین کنند در زمره کشورهای ناقض حقوق بشر به‌شمار می‌روند. کشورهای دموکراتیک مدت‌هاست که ضرورت تدوین عمومیت اسناد دولتی یا قانون آزادی اطلاعات را درک کردند و اقدامات قانونی لازم را انجام داده‌اند.

حق دسترسی به اطلاعات به منزله حق آزادی و حق رفاهی ماهیتی مرکب دارد؛ به این معنا که هم ویژگی‌های نسل اول حقوق بشر را دارد که نیازمند عدم مداخله دولت‌هاست و هم مشخصات حقوق بشر نسل دوم را دارد که برای تحققش تضمین حمایتی دولت‌ها را می‌طلبد.

حق دسترسی به اطلاعات به علت اهمیت انکارناپذیر آن در زندگی امروزه بشر مورد حمایت اسناد بین‌المللی حقوق بشر، قوانین کشورها، سازمان‌های غیردولتی، افراد، و دیگر بازیگران صحنه بین‌المللی قرار گرفته است؛ با وجود این، امروزه حق دسترسی به اطلاعات به منزله یک حق مستقل مورد حمایت است و این حمایت در منابع بین‌المللی و نیز در قوانین اساسی و عادی کشورهای مختلف پیش‌بینی شده است.

آزادی اطلاعات یکی از ابزارهای مهم تغییر فرهنگ اسرارگرایی به سمت فرهنگ شفافیت است، اما این موضوع نه در مدت‌زمانی کم شدنی است و نه به معنای نفی کامل تأسیس‌ها و نهادهای حافظ اسرار یا محرمانگی (نظیر امنیت ملی) است. برای تحقق فرهنگ شفافیت اتخاذ انواع تدابیر در فرایند زمانی نسبتاً طولانی مدت لازم است که هدف کلی این تدابیر تعدیل‌کردن و متوازن‌کردن قوانین و نهادهای اسرارگرایی است. در فرهنگ اسرارگرایی اصل بر محرمانگی است و شفافیت جنبه استثنایی دارد. فرهنگ شفافیت تلاش می‌کند این رابطه را مقلوب کند و جایگاه اصل و استثنا را تغییر دهد. قوانین و نهادهای حمایتی ناظر بر آزادی بیان، آزادی مطبوعات، آزادی اطلاعات، دولت الکترونیک، حقوق رقابت و مبارزه با فساد، مدیریت تعارض منافع، و حمایت از افشاگران و منابع خبری از تدابیر ناظر بر فرهنگ شفافیت‌اند.

باتوجه به این توضیحات در این مقاله به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال‌ها هستیم که مفهوم آزادی اطلاعات در دولت‌های الکترونیک چیست؟ مبانی حقوقی آزادی اطلاعات در

دولت‌های الکترونیک چیست؟ آزادی اطلاعات در دولت‌های الکترونیک چه تعارض‌هایی با هنجارهای حقوق بشری دارد؟

۲. مفهوم‌شناسی تحقیق

بحث دربارهٔ یک موضوع نیازمند آشنایی و روشن کردن مفاهیم آن موضوع است تا بدین طریق آگاهی نسبی درمورد تحقیق حاصل می‌شود و خواننده آمادگی ورود به بحث اصلی را پیدا می‌کند. مفاهیم موضوع مورد تحقیق از اهمیت اساسی برخوردار است و بدون آشنایی لازم با اصطلاحات آن مطلوب موردنظر به دست نخواهد آمد. در قسمت اول مفاهیم مورد نیاز تحقیق که زیربنای مطالب بعدی تحقیق را تشکیل می‌دهد بیان خواهد شد.

۱,۲ مفهوم آزادی اطلاعات

«آزادی اطلاعات» اصطلاحی است که نخستین بار در ایالات متحدهٔ آمریکا عنوان شد و درمورد محتوای خود تا اندازه‌ای گمراه‌کننده است. شاید تصور شود که منظور از این اصطلاح آزادی همهٔ انواع اطلاعات است، اما این تصور درست نیست. منظور از آزادی اطلاعات حق دسترسی افراد به اطلاعات موجود در دستگاه‌ها و مؤسسات عمومی است. منظور از حق دسترسی به اطلاعات آن است که هریک از اعضای جامعه در هر زمان بتواند تقاضای دسترسی به اطلاعاتی را داشته باشد که در یکی از مؤسسات عمومی و گاه خصوصی نگه‌داری می‌شود و آن مؤسسه فقط بر مبنای دلایل احصاشده و مشخص بتواند درخواست او را رد کند (انصاری ۱۳۸۵: ۱۳۹). حق دسترسی به اطلاعات نتیجه و محصول آزادی اطلاعات و به تعبیری آزادی اطلاعات چهارچوب‌بندی شده است.

۲,۲ مفهوم آزادی اطلاعات به‌منزلهٔ هنجار حقوق بشری

در میان بنیان‌های دموکراسی جریان آزادی اطلاعات در سال‌های اخیر توجه ویژه‌ای را به خود جلب کرد و از آن با عنوان «اکسیژن دموکراسی» نام برده می‌شود. حق دسترسی عموم مردم به اطلاعات رسمی یا توانایی شهروندان در دسترسی به اطلاعاتی که در اختیار حکومت است «آزادی اطلاعات» نام دارد. براساس قانون آزادی اطلاعات دولت از قانون‌گذار می‌خواهد که امکان دسترسی به اسناد، مدارک، و گزارش‌ها را برای

مدت‌زمان تعیین‌شده فراهم سازد. البته این حق بی‌قیدوشرط نیست و رعایت موازینی برای آن پیش‌بینی شده است؛ چنان‌که در قوانین آزادی اطلاعات معمولاً اطلاعاتی که در افشاگری مسائلی از جمله روابط خارجی، امنیت ملی، مسائل مربوط به فعالیت‌های تجاری و بازرگانی دولت، و امور شخصی افراد دخیل باشد از حق دست‌رس‌پذیری مستثنا شده‌اند (عرفان‌منش ۱۳۸۶: ۲۵). قانون‌مندکردن جریان اطلاعات هرگاه با تدبیر و اصول منطقی محرمانگی هم‌راه باشد به حفظ اطلاعات محرمانه نیز کمک مؤثرتری خواهد کرد تا زمانی که اصل محدودیت دسترسی به اطلاعات در کشور حاکم باشد؛ به‌عبارت‌دیگر، یکی از نظریات رژیم دسترسی آزاد به اطلاعات حفظ بهتر و مؤثرتر محرمانگی از طریق قانون‌مندکردن مستثنیات آن است.

کمیته حقوق بشر نیز در نظر تفسیری شماره ۳۴ حق دسترسی به اطلاعات را مشمول ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی می‌داند و دولت‌ها را به تصویب قوانین حامی این حق فرامی‌خواند. به‌نظر کمیته، بند ۲ ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی متضمن حق دسترسی به اطلاعات موجود در مؤسسات عمومی است و بدون در نظر گرفتن شکل نگه‌داری، منشأ و تاریخ ایجاد آن‌هاست. اصطلاح «مؤسسات عمومی» شامل قوای مجریه، مقننه، و قضائیه است و می‌تواند مؤسسات غیرحکومتی را که کارویژه‌ای عمومی دارند نیز در بر گیرد (انصاری ۱۳۹۷: ۶۴).

ازاین‌رو، بنیادی‌ترین اصل در هر کشور دموکراتیک آن است که شهروندان بتوانند بر رفتار دولت و مأموران دولتی نظارت داشته باشند. اما این نظارت در خلأ رخ نمی‌دهد. شرط این کار دسترسی آزادانه شهروندان به اطلاعات مورد نیاز است. آزادی اطلاعات دیرزمانی است که نه‌تنها به‌منزله عاملی قطعی در تحقق دموکراسی، حساب‌رسی، و مشارکت مؤثر، بلکه به‌منزله یک حق بنیادین بشری نیز به‌رسمیت شناخته شده است و قوانین اساسی و بین‌المللی از آن حمایت می‌کنند. بنیان حق دسترسی به اطلاعات بر این اصل اساسی استوار است؛ ازاین‌رو، دولت مالک نیست، بلکه امانت‌دار اطلاعات است.

۳,۲ مفهوم دولت الکترونیک

اصولاً، تعریف واحدی درباره دولت الکترونیک وجود ندارد و این مسئله نیز ناشی از ماهیت پویا و متغیر فناوری است. امروزه، به استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌منظور بهبود کارآیی و اثربخشی، شفافیت اطلاعات، مقایسه‌پذیری مبادلات اطلاعاتی

و پولی در درون دولت، بین دولت و سازمان‌های تابعه آن، بین دولت و شهروندان، و بین دولت و بخش خصوصی دولت الکترونیک اطلاق می‌شود. گسترش روزافزون ارتباطات و تأثیر آن در فضای اقتصادی، اجتماعی، و سیاسی جوامع پیچیدگی‌های ناشی از پیشرفت سریع و شتابان فناوری، وجود دولتی کارآمد و به‌روز را به‌منظور انجام وظایف حکومتی ضروری می‌نماید. درمورد دولت، چگونگی کارکرد آن، مکانیسم‌های درونی، و رابطه آن با دیگر نهادهای جامعه نظریه‌های مختلفی مطرح شده است. باوجود تفاوت‌های روش‌شناختی این نظریات، تمامی این نظریات بر این مسئله تأکید دارند که دولت‌ها باید برای انجام هرچه مطلوب‌تر وظایف خویش کارآیی خود را به انحاء مختلف بالا ببرند.

شیوه‌های ارتباطی سنتی به‌سرعت به‌سمت استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات پیش می‌روند. دولت الکترونیک فرصتی عالی برای کشورهای درحال توسعه، مانند ایران، برای بهبود عملکرد دولت و یک برنامه راه‌بردی روبه‌رشد برای کاهش شکاف موجود با کشورهای توسعه‌یافته است. دولت الکترونیک سبب کارآیی بخش دولتی، پاسخ‌گویی در عملکردهای دولت، و کاهش هزینه‌های مدیریت عمومی است. دولت الکترونیک کاربرد اینترنت براساس فناوری اطلاعات برای فراهم کردن اطلاعات و خدمات موردنیاز کاربران برای ایجاد حکمرانی خوب است (قلی‌پور سوتو و دیگران ۱۳۹۸: ۱۸۶).

باتوجه به این مطالب می‌توان این تعریف را برای دولت الکترونیک برگزید: دولت الکترونیک مجموعه‌ای از تمامی ارتباطات الکترونیک است که بین دولت، شرکت‌ها، و شهروندان رخ می‌دهد. امروزه، تغییر کانون توجه‌ها از کمیت به کیفیت و چرخش معنادار فعالیت‌ها به‌سوی اثربخشی و کارآمدی در محیطی متغیر با مؤلفه‌های پیش‌بینی‌نشده و در شرایطی مملو از نااطمینانی‌ها، سازمان‌ها را بر آن می‌دارد تا با استفاده از فنون نوین اصلاحات ساختار را به‌مثابه ضرورتی برای دستیابی به نتایج مورد انتظار بنگرند.

۳. مبانی حقوقی حق دسترسی به اطلاعات در دولت الکترونیک

ازجمله مبانی حقوقی حق دسترسی به اطلاعات در دولت الکترونیک می‌توان به اصل عمومیت داشتن مالکیت اطلاعات، اصل برابری و عدم تبعیض در دسترسی به اطلاعات، و مقابله با فساد اشاره کرد.

۱,۳ اصل عمومیت داشتن مالکیت اطلاعات

از نظر حقوقی، در یک جامعه مردم‌سالار کل حکومت و اطلاعات آن (به‌منزله منبع ملی) به مردم تعلق دارد و حاکمان و مدیران جامعه به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم نماینده و وکیل و امین مردم هستند (Richard Carver 2006: 25).

در نظام‌های سیاسی توسعه‌یافته نهادهای عمومی و کارگزاران آن‌ها باید نشان دهند که از اختیارات و منابع و امکاناتی که به‌مثابه امانت در اختیار آن‌ها قرار گرفته است برای منافع شخصی خود استفاده نمی‌کنند و امانت‌دارند. در واقع، سیاست‌مداران ماشین اعمال و اجرای خواسته‌های مردم‌اند. اینان باید برای منافع مردم کار کنند نه منافع خودشان و در صورت وجود شبهه باید با پاسخ‌گویی به رفع شبهه اقدام کنند.

بدین‌سان، در یک حکومت مردم‌سالار محرمانگی امری استثنایی و خلاف قاعده است. مشروعیت این حکومت‌ها تا حد زیادی با شفافیت آن‌ها گره خورده است. حکومت و تمامی قوای آن باید نشان دهند که قدرت آن‌ها از کجا نشئت می‌گیرد و چگونه قدرت خود را به‌کار می‌برند. در نتیجه، آن‌ها به‌نوعی بار اثبات را برعهده دارند. اگر حکومت خود را مردمی بداند، هر قدمی که در راه محرمانگی و فاصله‌گرفتن از شهروندان بردارد باید با توجیه‌های لازم و کافی همراه باشد؛ زیرا روند محرمانگی تأثیر شهروندان را در حکومت کم می‌کند و بین قدرت و منشأ آن، یعنی مردم، فاصله و حاجب ایجاد می‌کند (انصاری ۱۳۹۷: ۶۶). بنابراین، هرگونه فرایند محرمانه جنبه استثنایی دارد و باید توجیه شود.

۲,۳ اصل برابری و عدم تبعیض در دسترسی به اطلاعات

برابری و منع تبعیض یکی از توجیه‌های مهم آزادی اطلاعات، از میان‌بردن، یا کاهش شکاف اطلاعاتی در جامعه، و تبعیض در دسترسی به اطلاعات است. اطلاعات بستر و ابزار برنامه‌ریزی، آینده‌نگری، پیش‌بینی امور، تصمیم‌گیری، و اقدام است. هر شخصی که درباره موضوعی به اطلاعات بیشتر و دقیق‌تر و به‌روزتری دسترسی داشته باشد می‌تواند در آن زمینه موفق‌تر از دیگران باشد. از این‌رو، وجود تبعیض در دسترسی اشخاص به اطلاعات برابری فرصت‌ها و امکان رقابت منصفانه را بین اشخاص جامعه از بین می‌برد و به برتری برخی از آن‌ها در مقابل برخی دیگر منجر می‌شود. به همین علت، پیش‌گیری از ایجاد رانت اطلاعاتی و برخورد با اشخاصی که از این رانت‌ها

استفاده می‌کنند یکی از موضوعاتی است که در قوانین مبارزه با فساد یا تعارض منافع مورد توجه است.

قوانین آزادی اطلاعات امکان دسترسی بدون تبعیض به اطلاعات را برای همه اشخاص جامعه فراهم می‌سازد و یکی از تدابیر مهم مبارزه با رانت اطلاعاتی است. بر همین اساس، ماده ۵ قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات مصوب ۱۳۸۸ نیز تصریح کرده است که مؤسسات عمومی مکلف‌اند اطلاعات موضوع این قانون را در حداقل زمان ممکن و بدون تبعیض در دسترس مردم قرار دهند.

۳,۳ مقابله با فساد

فساد پدیده‌ای پیچیده و چندوجهی است و اشکال، عوامل، و کارکردهایی متنوع در زمینه‌های مختلف دارد. پدیده فساد از یک عمل کوچک خلاف قانون گرفته تا عملکرد نادرست یک نظام سیاسی و اقتصادی در سطح ملی را شامل می‌شود. در نتیجه، تعریف فساد از اصطلاحات گسترده «استفاده از قدرت عمومی» و «فساد اخلاقی» گرفته تا تعریف‌های قانونی خاص فساد را با عنوان «عمل رشوه‌خواری، که یک کارمند دولتی مرتکب می‌شود» یا «مبادله منابع محسوس» در بر می‌گیرد (9: 2000 Andvig and Fieldstad).

آزادی اطلاعات یکی از مهم‌ترین راه‌کارها و ابزارهای ایجاد شفافیت برای مبارزه با فساد است. مطبوعات و سازمان‌های غیردولتی می‌توانند از این حق برای افشای فساد و ریشه‌کن کردن آن استفاده کنند. ضرورت حق دسترسی به اطلاعات موجود در نهادهای دولتی به منزله ابزاری برای حل مسئله مهم مبارزه با فساد به‌طور گسترده مورد توجه واقع شده است. سازمان غیردولتی جهانی «شفافیت بین‌الملل» که برای مبارزه با فساد ایجاد شده است در یکی از گزارش‌های خود از حق دسترسی به اطلاعات به‌منزله مهم‌ترین ابزار و سلاح علیه فساد نام می‌برد (احمدی و دیگران ۱۳۹۴: ۱۶).

در همه اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای که برای مبارزه با فساد تنظیم شده‌اند به اهمیت حق دسترسی به اطلاعات و نقش کلیدی آن در پیش‌گیری از فساد و مبارزه با آن تأکید شده است. ماده ۱۰ کنوانسیون بین‌المللی مبارزه با فساد مصوب ۲۰۰۳ (کنوانسیون مریدا) دولت‌های عضو را به اتخاذ تدابیری برای افزایش دسترسی عمومی به اطلاعات به‌منزله ابزاری برای مبارزه با فساد ترغیب کرده است و ماده ۱۳ نیز از دولت‌ها می‌خواهد که مشارکت مردمی را در تلاش‌های ضدفساد با توسعه شفافیت و حصول اطمینان از دسترسی عمومی به اطلاعات توسعه دهند.

در نظام حقوقی ما نیز قوانین مختلفی برای پیش‌گیری از فساد و مبارزه با آن تصویب شده است. از میان قوانین ناظر بر پیش‌گیری از فساد علاوه بر برخی اصول قانون اساسی (نظیر اصل یک‌صد و چهل و یکم و اصل یک‌صد و شصت و دوم) می‌توان به قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد مصوب ۱۳۹۰ اشاره کرد.

۴,۳ اصل قانونی بودن محدودیت‌ها

هرگونه محدودیتی که بر حق دسترسی به اطلاعات وارد می‌شود باید براساس قانون صورت بگیرد؛ به این معنا که در هر کشوری که اعمال محدودیت بر حق دسترسی به اطلاعات صورت می‌گیرد باید براساس قانون داخلی آن کشور باشد، برای عموم به صورت روشن و واضح مشخص شود، و نتایج این محدودیت برای همه قابل پیش‌بینی و روشن باشد. این قانون نیز باید ویژگی‌هایی چون رعایت شأن انسانی و حفاظت از آزادی‌های روشن، صراحت، عطف به ماسبق نشدن، و اطلاع و آگاهی همگان را از آن داشته باشد. محدودیت‌هایی نیز که برطبق این قانون داخلی پیش‌بینی شده‌اند باید صریح و شفاف و به‌دوراز اجمال، پیچیدگی، و ابهام باشد. برای تحقق حقوق بشر در یک جامعه این اصل باید رعایت شود. هدف از لزوم رعایت این اصل آن است که افراد بدانند چه رفتاری یا عملی قانونی و چه چیزی غیرقانونی است تا از بیانات مغایر با قوانین آگاه باشند و با اجتناب از آن‌ها زمینه‌های محکومیت قانونی خود را مسدود کنند.

حاکمیت قانون مستلزم آن است که نهادها و کارگزاران عمومی تصمیمات و اقدامات خود را براساس قوانین و مقرراتی صورت دهند که مفاد آن‌ها قبلاً به اطلاع مکلفان رسیده باشد. بر این اساس، حاکمیت قانون در دو زمینه به آزادی اطلاعات گره خورده است: اطلاع‌رسانی در مورد قوانین و مقررات و ممنوعیت طبقه‌بندی اطلاعات متضمن حق و تکلیف عمومی به منزله اسرار دولتی.

اگر قوانین و مقررات منتشر نشود و در دسترس عموم قرار نگیرند، افراد از تکالیف قانونی خود آگاه نخواهند شد و آن‌ها را به‌جا نخواهند آورد. در این صورت، اگر دولت بخواهد ضمانت اجرایی متوجه آن‌ها کند، مثلاً آن‌ها را مجازات کند یا به جرمه محکوم سازد، قاعده قبح عقاب بلا بیان مانع از این امر خواهد شد. در این صورت، چون ضمانت اجرا به موجب قانون (قابل فهم) تجویز نشده است، اعمال قوه قهریه دولتی ناموجه و برابر با زور تلقی خواهد شد (انصاری ۱۳۹۷: ۴۸).

۴. چالش‌های حقوق بشری در آزادی اطلاعات دولت‌های الکترونیکی در بوته نقد

در این بخش از مقاله به چالش‌های حقوق بشری در دسترس بودن اطلاعات اشاره می‌شود و تلاشی است تا اموری که جریان آزادی اطلاعات به نقض آن‌ها منجر می‌شود بیان گردد.

۱،۴ آزادی اطلاعات و تعارض با اصل حریم خصوصی

حریم خصوصی از موضوعات بنیادین حقوق بشر است که رابطه تنگاتنگی با کرامت انسانی دارد. بنابراین، حمایت از حریم خصوصی به نوعی پشتیبانی و حمایت از شخصیت افراد و حقوق شهروندان را در پی دارد.

در حقوق ایران تعریف مشخص قانونی از حریم خصوصی ارائه نشده است و حریم خصوصی به طور مستقل حمایت نشده و به تعبیری موضع تحول‌گرایانه اتخاذ شده و از مصادیق آن حمایت شده است. در مقام تعریف، تعریف‌های متعددی ارائه شده که فارغ از اختلاف در تعریف «وجه مشترک تعاریف ارائه شده اختیار و آزادی انسان در تصمیم‌گیری در خصوص میزان وقوف و مداخله سایرین نسبت به زندگی شخصی است» (اصلانی ۱۳۸۹: ۴۰). این وجه مشترک رکن اساسی حریم خصوصی است.

در نتیجه، می‌توان گفت که حریم خصوصی قلمرو و محدوده‌ای از اعمال، رفتارها، اندیشه‌ها، ویژگی‌ها، و خصوصیات شخصی است که با قانون و عرف تعیین شده و بنابه مقتضیات زمان و مکان قابل تغییر است و برای عموم آشکار نیست و مختص به آن فرد است و در این محدوده از آزادی معقولانه‌ای برخوردار است و فارغ از بازخواست حقوقی و کیفری است و آن‌ها را افشا نمی‌کند و انسان نوعی و متعارف تمایل به افشای آن ندارد. بنابراین، این حریم مصون از ورود، نگاه، و نظارت دیگران یا هرگونه تعرض است و انسان ورود و نظارت دیگران را بر این فضا بر نمی‌تابد و نسبت به ورود غیر واکنش نشان می‌دهد، در نتیجه ورود به آن جز به حکم قانون یا رضایت او جایز نیست.

حریم خصوصی مبتنی بر دو حق اساسی حق افراد در برابر تجاوز فیزیکی به تنهایی‌شان (از طریق ابزارهایی چون ورود غیرمجاز به خانه و محافل خصوصی، استراق سمع، بازجویی‌های غیرقانونی، فیلم‌برداری و عکس‌برداری غیرمجاز و ...) و حق افراد در برابر نشر اطلاعات مربوط به آن‌هاست. از این رو، حریم خصوصی تابع اوضاع و احوالی «از جمله مکان مورد نظارت، موضوع مورد نظارت، استفاده‌ای که اطلاعات حاصل از نظارت ممکن

است داشته باشد، وسایلی که برای نظارت مورد استفاده قرار می‌گیرد، وضعیت شخصی که مورد نظارت واقع می‌شود، رضایت و روابط بین طرفین» است (انصاری ۱۳۹۴: ۲۴). امروزه با گسترش ابزارهای اطلاع‌رسانی و استفاده بسیار وسیع و گسترده از اینترنت و فضای سایبر حق حریم خصوصی اطلاعات به یکی از پرچالش‌ترین مسائل حقوق بشر تبدیل شده است. با توجه به سهولت استفاده از اینترنت و ناشناخته بودن کاربران تجاوز به حریم خصوصی افراد به راحتی و با سرعت فراوان افزایش یافته است و نگاه دولت‌ها را به منظور حمایت از حریم خصوصی افراد به این مقوله سوق داده است (حسینی و مقدس فخرآبادی ۱۳۹۴: ۱۳).

ادراک شهروندان از این موضوع که دولت الکترونیک به نوعی نقض‌کننده حریم خصوصی آنان است می‌تواند موجب بی‌اعتمادی آن‌ها به دولت الکترونیک شود. ایمنی و حفظ حریم خصوصی شهروندان از عوامل مهمی است که بر استقرار دولت الکترونیک اثرگذار است. سطح ایمنی و حفظ حریم خصوصی بر میزان اعتماد شهروندان به دولت الکترونیک اثر می‌گذارد و در صورتی که شهروندان به این نتیجه برسند که مبادلات الکترونیکی ایمنی لازم را ندارد یا دیگران به اطلاعات خصوصی افراد دسترسی دارند، اعتماد خود را به دولت الکترونیک از دست خواهند داد. از این رو، یکی از روش‌های تقویت اعتماد شهروندان بالابردن سطح ایمنی و حفظ حریم خصوصی شهروندان است. حریم خصوصی کاربر خدمات دولت الکترونیکی نمایان‌گر وضعیتی است که در آن فرد مایل به سهیم شدن اطلاعات فردی با دیگران است. حریم خصوصی زمانی نقض می‌شود که شرایط ضروری برای سهیم شدن اطلاعات نقض شود (تقی‌پور ۱۳۹۰: ۸۲).

از جمله مسائل اساسی در بُعد حقوقی فضای مجازی مسئله حریم خصوصی و آزادی است. به علت فقدان مدل بلوغ در نظام‌های فضای مجازی در کشور نظریه‌ها و حدود مشخصی برای حریم خصوصی و آزادی تعیین نشده است. مثلاً، در دوران پست‌مدرن بروز ویژگی‌های جدید ناشناسی (گم‌نامی)، لامکانی، لازمانی، و گسترش مخاطب پیام در فضای مجازی باعث ایجاد تغییرات اساسی در تعریف و حدود آزادی بیان شده است؛ اما متأسفانه به علت نبود مدل بلوغ مناسب در کشور در مورد این حدود و تعریف شناخت کافی را نداریم (فیروزآبادی ۱۳۹۹: ۳۴).

توجه به موضوع حریم خصوصی و تدابیر حفاظتی مناسب و کافی در دولت الکترونیک برای جلب اعتماد شهروندان به دولت و خدمات الکترونیکی آن و هم‌چنین افزایش مشارکت آن‌ها در دولت الکترونیک مؤثر است و هرگونه برنامه راه‌بردی برای آن نیازمند

پاسخ‌های فنی و سیاستی است. در واقع، دولت «مسئولیت سرپرستی حجم بالایی از اطلاعات شخصی را برعهده دارد و در تراکشن‌های روزانه اطلاعات زیادی را از شهروندان جمع‌آوری می‌کند و حمایت از حریم خصوصی اطلاعات شخصی شهروندان که در پایگاه داده ذخیره شده و درعین حال، استفاده مؤثر از این اطلاعات از اهمیت زیادی برخوردار است» (عاملی ۱۳۹۶: ۷۷). به عبارت دیگر، دولت وظیفه دارد تا به شهروندان این اطمینان را بدهد که از حقوق آن‌ها در ارتباط با حریم خصوصی محافظت می‌شود و پردازش و جمع‌آوری داده‌های شخصی فقط برای اهداف قانون است.

درخصوص نقض حریم خصوصی در خدمات دولت الکترونیک هم باید بیان داشت که همان‌طور که درخصوص حق حریم خصوصی دیدیم، یکی از حقوق اساسی بشر این حق است که او را در مقابل تعرض‌های دیگران به حریم خصوصی‌اش و نیز مداخله‌های ناروای دولت‌ها مورد حمایت قرار می‌دهد. اما امروزه با گسترش ابزارهای اطلاع‌رسانی و استفاده گسترده از سرویس‌ها این حق به یکی از چالش‌انگیزترین مسائل حقوقی تبدیل شده است که قطعاً حمایت‌های مدنی از حریم خصوصی و حمایت از افراد در برابر انواع شیوه‌های نقض حریم خصوصی آن‌ها در این جوامع مجازی بخش جدایی‌ناپذیر حمایت از حریم خصوصی است. در معرض مخاطره قرار گرفتن حریم خصوصی افراد یکی از مشکلات اخلاقی است که با گسترش ارتباطات از طریق خدمات الکترونیکی و مجازی بروز کرده است.

به نظر می‌رسد که دولت‌ها باید از یک طرف، محدوده حق جریان آزاد اطلاعات و حریم شخصی را مشخص کنند و از طرف دیگر، با مقررات‌گذاری منسجم و بهینه به دنبال شیوه‌های نظارتی متعادل بر جریان مطلق آزاد اطلاعات باشند تا این‌که این دو حق در راستای هم و با سرعت رشد یک‌سان در جریان باشند.

۲,۴ آزادی اطلاعات و تعارض با اصل امنیت انسانی و ملی

حق آزادی و امنیت شخصی یکی از مهم‌ترین حقوق بشری است که در ماده ۳ اعلامیه حقوق بشر، ماده ۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶، و ماده ۵ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مصوب ۱۹۵۰ مورد تأکید قرار گرفته است.

امروزه امنیت انسانی با گسترش روزافزون کاربردهای فناوری اطلاعات موضوع تهدیدهای امنیتی در این حوزه و چگونگی مقابله با آن‌ها اهمیت فوق‌العاده‌ای یافته است.

استفاده از شبکه‌های کامپیوتری با وسعت زیاد برای تبادل اطلاعات مهم بین نقاط مختلف جغرافیایی در کنار مزایای بسیاری که برای بشر به‌همراه دارد عرصه گسترده‌ای را برای سوءاستفاده پدید آورده است. بنابراین، یکی از مباحث بسیار مهم در حوزه اطلاعات و جریان آزاد آن امنیت فناوری اطلاعات است. امنیت فناوری اطلاعات به استفاده ایمن از این فناوری و اطمینان از وجود محیطی عاری از هرگونه تهدید بازمی‌گردد (آیتی و محمدزاده ۱۳۹۰: ۱۲). به نظر می‌رسد که از جمله مهم‌ترین چالش‌ها و بایسته‌های تحقق دولت الکترونیک در بستر هنجارهای حقوق بشری تضمین امنیت و خصوصی‌کردن اطلاعات کاربران است.

دولت الکترونیک و ابزارهای آن باعث تسهیل ارتباطات و پیشرفت‌های گسترده شده است، اما فضایی را برای سوءاستفاده افراد بزه‌کار برای برهم‌زدن امنیت انسانی از طریق سوءاستفاده‌های اطلاعاتی، تخریب اطلاعات، و ناامن کردن فضای زندگی و کاری انسان‌ها به‌وجود آورده است و در درازمدت می‌تواند اثرات مخربی بر تمامی جوانب زندگی فردی و جمعی انسان‌ها داشته باشد. اگر آزادی اطلاعات با فناوری اطلاعات همراه باشد، بسترهای لازم نیاز دارد و از بسترهای اصلی آن امنیت انسانی است.

از راه‌کارهای اجرایی برای مقابله با برنامه‌های غیرقانونی که به تهدیدهای امنیتی و اطلاعاتی منجر می‌شود می‌توان به وضع مقررات، اعلامیه، و برچسب‌های هشداردهنده اشاره کرد، درحالی‌که درخصوص برنامه‌هایی با محتوای مضر و زیان‌آور فیلترگذاری بهترین روش مخصوصاً برای خانواده‌ها و مدارس و مجامع عمومی مطرح شده است. معمولاً امنیت ملی را اساسی‌ترین عنصر در زندگی اجتماعی یک ملت می‌دانند. تهدید علیه امنیت ملی باعث تهدید تمامیت حیات یک ملت می‌شود. با توجه به حساسیت بسیار بالای مسئله امنیت ملی برای کشورها می‌توان حمایت از امنیت ملی را مهم‌ترین تعارض با آزادی اطلاعات دانست. به استناد امنیت ملی دسترسی به اطلاعاتی که بتواند زمینه را برای تهدید علیه امنیت ملی فراهم آورد ممنوع است. به همین علت، دولت‌ها به‌منظور حمایت از امنیت ملی و برای ممانعت از دسترسی شهروندان به اطلاعات امنیتی تدابیر مختلفی اتخاذ کرده‌اند. مرکز بین‌المللی مبارزه با سانسور معتقد است که فقط در صورتی می‌توان به امنیت ملی استناد کرد که خطر مشخصی تمامیت ارضی یا ملی یک کشور را تهدید کند و اگر این خطر متوجه یک دولت و رژیم خاص باشد، نمی‌توان به امنیت ملی استناد کرد.

۳,۴ آزادی اطلاعات و تعارض با اصل حق بر فراموش شدن

امروزه مباحث گوناگونی درباره دولت الکترونیک و اینترنت به‌منزله یکی از بزرگ‌ترین دستاوردهای تمدن بشری شکل گرفته است که مقوله حق بر فراموش شدن در فضای مجازی یکی از جدیدترین آن‌هاست. برخلاف هر محیط دیگری فضای مجازی غیرقابل لمس، غیرقابل شناسایی، و نامحدود است و فاقد هرگونه خصیصه طبیعی شناخته شده است و از این رو، در کنار پی‌آمدهای مثبت معضلات نوظهوری را به دنبال می‌آورد.

حق بر فراموش شدن (right to be forgotten) مفهومی مبتنی بر حمایت از داده‌های شخصی و یکی از اصول اساسی قانون انفورماتیک و آزادی‌های ۱۹۷۸ فرانسه است که مدت نگه‌داری از داده‌ها را در زمان لازم برای نیل به هدف، چهارچوب‌بندی، و حق محو شدن داده‌های نادرست، مبهم، ناقص، یا داده‌هایی که جمع‌آوری، انتقال، یا نگه‌داری آن ممنوع است مطرح می‌کند (زمانی و عطار ۱۳۹۴: ۸۴). حق بر فراموش شدن در فضای مجازی از حق بر ناشناس ماندن، گم‌نامی، و خلوت حمایت می‌کند.

حق فراموش شدن حقی است که براساس آن می‌توان درخواست حذف اطلاعاتی را کرد که مربوط به زندگی خصوصی، ارتکاب جرائم، ارسال مضامین نابخردانه مشتمل بر عکس، فیلم، و مواردی از این قبیل است (قبولی درافشان و دیگران ۱۳۹۷: ۱۲۸).

درباره حق بر فراموش شدن باید به این امر اشاره کرد که اشخاص تحت برخی شرایط حق دارند که از موتورهای جست‌وجو درخواست کنند که اطلاعات شخصی مرتبط با ایشان حذف شود. این حذف زمانی باید صورت بگیرد که این اطلاعات غلط، ناکافی، و غیرمرتبط باشد. دولت فدرال آلمان در مصوبه‌ای پیش‌نهاد کرده است که اصطلاح حق بر فراموش شدن از حق حذف کردن (right of deletion) تمییز داده شود، چراکه اصطلاح نخست مفهومی وسیع‌تر از دومی دارد و به همین علت دولت آلمان بر این باور است که اتحادیه اروپا یا هر کشور دیگری در راستای تصمیم‌گیری بر حق فراموش شدن باید به روشنی ابزار مرتبط و مناسب برای اعمال حق بر فراموش شدن را مشخص کند و استثنائات آن را در چهارچوب جدید سیاست‌های حمایت از داده‌های اروپا تبیین کند. به‌علاوه، دولت آلمان از ایده تعیین تاریخ انقضا برای داده‌ها در فضای مجازی استقبال می‌کند (زمانی و عطار ۱۳۹۴: ۸۵).

هرکسی می‌تواند اطلاعات را برای مدتی نامحدود در شبکه‌های اجتماعی قرار دهد و ذخیره کند. این اطلاعات خواه حرفه‌ای و خواه شخصی در دسترس همگان قرار می‌گیرد.

با پیدایش ابزارهای فناوری و رایانه‌ای افراد بیش از پیش داده‌های شخصی خود را به صورت تعمدی یا غیرعمد در شبکه‌های اجتماعی به اشتراک می‌گذارند. در واقع، بخش عمده‌ای از اطلاعات مربوط به افراد در قالب حافظه‌های دیجیتال و نیز داده‌های شبکه از جمله اینترنت ثبت و ضبط می‌شود که برای مدت‌زمانی نامعلوم و چه بسا برای همیشه قابل بازیابی و دسترسی خواهند بود. در چنین وضعیتی می‌توان گفت که اینترنت بیش‌تر از آنچه افراد درباره خود به یاد آورند، درباره آن‌ها می‌داند (اسلامی و فیوضی ۱۳۹۵: ۱۴).

با این اوصاف، حق بر فراموش شدن در تعارض با اصل آزادی اطلاعات قرار می‌گیرد که باید این تعارض را با روش‌های تقنینی و اجرایی در بستر دولت الکترونیک حل کرد و به گونه‌ای با این تعارض برخورد کرد که هم حق بر فراموش شدن تضمین شود و هم اصل آزادی اطلاعات که از پایه‌های دموکراسی در دولت‌های الکترونیک است مورد خدشه قرار نگیرد.

۴,۴ آزادی اطلاعات و چالش‌های فرهنگی آن

بررسی دولت‌ها و مطالعات اولیه آن‌ها برای به‌اجرا درآوردن طرح دولت الکترونیک نشان داده است که مشکل اصلی ایجاد و توسعه دولت الکترونیک تکنولوژی نیست، بلکه مشکل اصلی در این است که آیا فرهنگ جامعه آمادگی پذیرش تغییرات بسیار زیادی را که ایجاد خواهد شد دارد یا خیر. هم‌چنین، برخی معتقدند موانع پیاده‌سازی مؤلفه‌های دولت الکترونیک ماهیت فنی ندارند، بلکه برآمده از معانی فرهنگی فناوری‌های نوین‌اند. در واقع، خصوصیات شخصی و وضعیت ذهنی بیش‌تر احتمال دارد که متأثر از عوامل فرهنگی شود تا وضعیت عینی که پیرامون توسعه و اشاعه فناوری جدید وجود دارد (عاملی ۱۳۹۶: ۷۹).

با این اوصاف، در جهان توسعه‌یافته سطح معلومات و آگاهی شهروندان بالاست و شهروندان معلومات کافی درباره قوانین و مفاد آن‌ها دارند و به همین علت می‌توانند از قوانین به نفع خود، کشور، و نظام آینده‌شان سود ببرند و در راستای حاکمیت قانون و نهادینه‌سازی فرهنگ قانون‌گرایی در جامعه تلاش ورزند. اما در جوامع در حال توسعه این چنین نیست. در این جوامع سطح فهم مردم درباره قوانین پایین است و درکشان از مسائل سیاسی و قانونی ضعیف است. در این کشورها مردم از مفاد قانون بی‌اطلاع‌اند و نمی‌دانند که چه طور باید از مفاد قانون در راه منافعشان سود ببرند. این مردم یا اصولاً به قوانین اهمیت نمی‌دهند و در برابر آن حالت خمودگی و بی‌اعتنایی دارند یا برداشت

درستی از قوانین ندارند و انتظار دارند که هر زمان بخواهند بتوانند به هر نوع اطلاعاتی دسترسی پیدا کنند.

۵. نتیجه‌گیری

حق دسترسی به اطلاعات به منزله حق آزادی و حق رفاهی ماهیتی مرکب دارد. به این معنا که هم ویژگی‌های نسل اول حقوق بشر را دارد که نیازمند عدم مداخله دولت‌هاست و هم مشخصات حقوق بشر نسل دوم را دارد که برای تحقق تضمین حمایتی دولت‌ها را می‌طلبد. حق دسترسی به اطلاعات به علت اهمیت انکارناپذیر آن در زندگی امروزه بشر مورد حمایت اسناد بین‌المللی حقوق بشر، قوانین کشورها، سازمان‌های مردم‌نهاد، افراد، و دیگر بازیگران صحنه بین‌المللی قرار گرفته است. این حق برای اولین بار به وسیله مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۱۹۴۶ و در قطع‌نامه شماره ۵۹ (۱) ۶۵ به منزله یک حق بنیادین بشری مورد اشاره قرار گرفت. این قطع‌نامه بیان می‌دارد: «آزادی اطلاعات یک حق بنیادین بشری و ... سنگ‌بنای همه آزادی‌هایی است که ملل متحد خود را وقف آن‌ها کرده است».

اعلامیه جهانی حقوق بشر و هم‌چنین ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی در قالب حمایت از حق آزادی عقیده و بیان و نه به‌منزله یک حق مستقل از این حق حمایت کردند. حمایت از این حق به این اسناد محدود نشد و اسناد فراوانی اعم از بین‌المللی و منطقه‌ای، مانند اصول ژوهانسبورگ، اصول لیما، اصول نه‌گانه آزادی اطلاعات و حق دسترسی به اطلاعات، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، و ... این حق را یک حق مستقل و جدای از آزادی بیان معرفی کرده‌اند. این مسئله بیان‌گر اهمیت بیش از پیش این حق برای کشورها، شهروندان آن‌ها، سازمان‌های بین‌المللی، نهادهای غیردولتی، و ... است.

از مبانی حقوقی حق دسترسی به اطلاعات در دولت الکترونیک می‌توان به اصل عمومیت داشتن مالکیت اطلاعات، اصل برابری و عدم تبعیض در دسترسی به اطلاعات، و مقابله با فساد اشاره کرد. بدین‌سان، در یک حکومت مردم‌سالار محرمانگی امری استثنایی و خلاف قاعده است. مشروعیت این حکومت‌ها تا حد زیادی با شفافیت آن‌ها گره خورده است. هم‌چنین، قوانین آزادی اطلاعات امکان دسترسی بدون تبعیض را به اطلاعات برای همه اشخاص جامعه فراهم می‌سازد و یکی از تدابیر مهم مبارزه با رانت اطلاعاتی است. با این اوصاف، در همه اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای برای مبارزه با فساد به اهمیت حق دسترسی به اطلاعات و نقش کلیدی آن در پیش‌گیری از فساد و مبارزه با آن تأکید شده

است و هرگونه محدودیتی که بر حق دسترسی به اطلاعات وارد می‌شود باید براساس قانون صورت بگیرد؛ به این معنا که در هر کشوری که اعمال محدودیت بر حق دسترسی به اطلاعات صورت می‌گیرد باید براساس قانون داخلی آن کشور باشد، برای عموم به صورت روشن و واضح مشخص شود، و نتایج این محدودیت برای همه قابل پیش‌بینی و روشن باشد.

اگرچه آزادی اطلاعات در بستر دولت الکترونیک می‌تواند به رشد و بالندگی جامعه و نیز مشارکت شهروندان در فرایند تصمیم‌گیری و حفظ حقوق و آزادی‌های شهروندان و نهادهای سازکارهای دموکراتیک منجر شود، ولی چالش‌هایی از قبیل تعارض با اصل حریم خصوصی، تعارض با اصل امنیت انسانی و ملی، و تعارض با اصل حق بر فراموش شدن در قبال هنجارهای حقوق بشری پیش‌روی آن وجود دارد. در مجموع، نتیجه گرفته می‌شود که آزادی اطلاعات یک حق مطلق و بدون حد و مرز است و نباید مانند دیگر حقوق بشری در تقابل با هنجارهای حقوق بشری قرار بگیرد.

کتاب‌نامه

- آیتی، محسن و علیرضا محمدزاده (۱۳۹۰)، «امنیت انسانی و کاربرد فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطاتی»، در: مجموعه مقاله‌های همایش بین‌المللی امنیت انسانی در غرب آسیا.
- احمدی، سیدعلی‌اکبر و دیگران (۱۳۹۴)، *فساد اداری و مالی در سازمان‌های امروزی*، تهران: فوژان.
- اسلامی، رضا و فریناز فیوضی (۱۳۹۵)، «حق بر فراموش شدن و چالش‌های پیش‌روی آن»، *دادگستری*، دوره ۸۰، ش ۹۴.
- انصاری، باقر (۱۳۹۷)، *حق دسترسی به اطلاعات (آزادی اطلاعات)*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- انصاری، باقر (۱۳۸۶)، «مفهوم، مبانی و لوازم آزادی اطلاعات»، *نامه مفید*، ش ۶۱.
- تقی‌پور، سیروس (۱۳۹۰)، «حقوق شهروندی و قوه قضائیه ایران»، *دادرسی*، ش ۸۹.
- حسنی، علیرضا و سعید مقدس فخرآبادی (۱۳۹۴)، «فضای مجازی و حقوق بشر با تأکید بر موازین حقوقی حاکم بر حریم خصوصی در ایران»، در: *کنفرانس بین‌المللی یافته‌های نوین پژوهشی در علوم، مهندسی و فناوری*.
- خانیکی، هادی و محمود بابایی (۱۳۹۰)، «فضای سایبری و شبکه‌های اجتماعی: مفهوم و کارکردها»، *فصل‌نامه انجمن ایرانی مطالعات جامعه اطلاعاتی*، دوره ۱، ش ۱.
- زمانی، قاسم و شیمای عطار (۱۳۹۵)، «حقوق بشر و حق بر فراموش شدن در عصر فناوری‌های نوین اطلاعاتی»، *مجله حقوقی بین‌المللی*، ش ۵۵.

تحلیل انتقادی چالش‌های حقوق بشری با آزادی اطلاعات ... (جزا ولدبیگی و دیگران) ۴۲۳

عاملی، سعیدرضا (۱۳۹۶)، *نظریه‌ها و مفاهیم اساسی دولت الکترونیک*، تهران: امیرکبیر.
عرفان‌منش، محمدامین (۱۳۸۶)، «آزادی اطلاعات»، *ره‌آورد نور*، ش ۲۱.
فیروزآبادی، ابوالحسن (۱۳۹۹)، *درآمدی بر حکم‌رانی فضای مجازی*، تهران: دانشگاه امام صادق و مرکز ملی فضای مجازی.
قبولی درافشان، سیدمحمدهادی، مصطفی بختیاروند، و اکرم آقامحمدی (۱۳۹۷)، «حق فراموش شدن در ترازو؛ نیاز ناشی از فضای مجازی یا تهدیدی علیه آزاد بیان»، *فصل‌نامه پژوهش حقوق عمومی*، س ۱۹، ش ۵۸.
قلی‌پور سوتی، رحمت‌اله، عباس منصوریان، و ملیحه الهیاری دویین (۱۳۹۸)، «طراحی مدل دولت الکترونیک در چهارچوب اخلاقی حکم‌رانی خوب»، *فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری*، س ۱۴، ش ۲.

Andvig, Jens Chr. and Fieldstad (2000), "Odd-Helge, Research on Corruption; A Policy Oriented Survey": <http://www.icgg.org/downloads/contribution07_andvig.pdf>.

Carver, Richard (2006), "Freedom of Information: Training Manual for Public Officials": <http://www.article19.org/pdfs/tools/foitrainers_manual.pdf>.